

תנועות הנוער במחתרת ובמרד הגיטאות

ישראל גוטמן

א.

בתנועת ההתנגדות המאורגנת ובמאבק המזוין בגיטאות של פולין המבותרת ושל ליטא, לעת מלחמת העולם השנייה, נודע משקל מכריע לתנועות הנוער וחטיבות הנוער של המפלגות. המסמכים המועטים שבידינו, וכן הסקירות המהימנות של ניצולים – פעילים בעיצומה של התקופה – מאשרים הנחה זאת¹.

כבר עיון ראשון בתופעה האמורה, מעלה את השאלה: כיצד לפרש עובדה זאת? האם נוכל להסתפק בהתרשמות מכיליה, כגון זו שהביעה בשעתו בכתב – גוסטה דוידזון (יוסטינה) בהרהרה על חבריה, אנשי המחתרת היהודית בקראקוב: "הם היו צעירים וכמעט טבע הדברים חייב את בחירתם בדרך המהפכנית"². ואמנם נכון הוא כי תנאי התקופה ונסיבות המאבק, הטילו כאילו באורח טבעי ומובן, את כובד המשימה על שכמ הצעירים. הללו נכונים היו יותר מאשר המבוגרים למעשים נועזים, ולאמץ לעצמם רעיון על לחימה שאינה מצביעה על מוצא וישועה. כמו-כן, לא רבצה על הצעירים האחריות הבלתי אמצעית לפרנסה וביטחון המשפחות, והרי מאז ומתמיד הייתה גדולה יותר אצל אנשים צעירים, הרגישות לעול חברתי, והכוננות להזדהות עם גורל הכלל.

עם זאת, אין לדעתי בכוח תכונות גיל ותגובות המיוחסות לבני נעורים, כדי להבהיר בשלמותה את השאלה הנוקבת. התקופה שבין שתי מלחמות עולם הייתה ליהדות פולין, עת מבחנים קשים, שבירת מסורות ותמורות מהירות. ללא הרף נאלצו יהודי פולין לעמוד על זכויותיהם ומעמדם כלפי החברה הסובבת, ובתוככי החברה היהודית פנימה נערכה התמודדות מתמדת על עיצוב דמות לאומית וחברתית של הציבור בהתוויית פתרונות לעתיד. לדברי אחד מראשי יהדות פולין באותה תקופה: "כל כוחותיו (של הציבור היהודי בפולין), כל כושר פעולתו, כל כשרון יצירתו, נתרכזו בפעולה ובספרות הפעולה"³. הדריכו וניהלו פעולה זאת – המסגרות המפלגתיות השונות. זרם רעיוני-מעמדי שאורגן על-ידי ה"בונד"

¹ כך מ-22 קבוצות לוחמות שעמדו לרשות הארגון היהודי הלוחם במרד גיטו וארשא, היו 12 שייכות לתנועות הנוער החלוציות ואילו 10 היו של חטיבות נוער ליד המפלגות. ראה בעניין זה: הארגון היהודי הלוחם ב-ספר *מלחמת הגיטאות*, ערוך בידי יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, עמ' 118 בגיטאות אחרים היה משקל תנועות הנוער בארגון יהודי לוחם כללי דומה לזה שבוארשא או גדול מזה.

² גוסטה דוידזון, *יומנה של יוסטינה*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשי"ג, עמ' 16.
³ יצחק גרינבוים, *מלחמות יהודי פולניה*, תרע"ג-ת"ש, ת"א, תש"א, עמ' 458.

הקומוניסטים, המחנה הלאומי-ציוני, שהסתופף מסביב לפלגים הציוניים השונים, ואף החרדים, "ניסו למצוא דרך בתוך התנאים החדשים..." ו"הקימו את מפלגת המדינית"....⁴ בחינת העובדות מלמדת כי היחלצות הנוער ותנועות הנוער לפעולה מדריכה ולמיבצעים בלתי שגרתיים, לא באה רק בשלבים המאוחרים של השמדה והתוהו-ובוהו של ימי הגירושים וההתפוררות החברתית. מסתבר כי גם קודם לכן התבצעו מעשים ופעולות כגון: הוצאת עיתונות במחתרת וקיום קשר חשאי עם הגיטאות והקיבוצים היהודיים המנותקים, בעיקר על-ידי אנשי תנועות הנוער. לכאורה, חייב היה תחום פעולה זה להתרכז בידי המפלגות התוססות והמנוסות במאבקים שבין המלחמות.

המיוחד שבעובדה האמורה, לא נעלם מעיני האנשים הפעילים בימי הכיבוש הנאצי. הירש ברלינסקי, חבר פועלי-ציון שמאל ואיש הארגון היהודי הלוחם, שאל ותהה בזכרונותיו שנרשמו במחבוא בצד הארי של וארשא: "המפלגות היהודיות? החלקים הטובים יצאו למרחקים. נשאר מנהיגים מהשורה השניה או השלישית, שהמלחמה לצערנו, הטביעה גם עליהם חותמה"⁵. אחד מראשי המחתרת החלוצית, מרדכי טננבוים-תמרופ, כתב בסקירה כוללת, שנועדה לציבור בארץ-ישראל: "האקטיב הציבורי הישן, שפעל בשם כל מיני מפלגות ומוסדות עד פרוץ המלחמה, בחלקו עלה בידו לצאת לחוץ-לארץ, בחלקו – נהרג או נעלם, ובחלקו – ישב ללא מעשה מתוך פחד מפני מרגלי הגסטאפו, קונספיראציה וכדו"⁶.

בימי המערכה המלחמתית הקצרה בפולין, בספטמבר 1939, ובראשית ימי הכיבוש, עזבו את שטחי פולין שבתחום שלטונם של הנאצים, מרבית מנהיגי המוכרים של יהדות פולין.⁷ המפלגות המסורתיות ומוסדות ציבור שייצגו והדריכו את ציבור יהודי פולין בין המלחמות, נשאר למעשה ללא קשר עם המרכזים המפלגתיים בארצות חוץ, וללא כוחות מכוונים מבפנים. לכן קובלנתו של אחד מעיתוני המחתרת, שיהודי פולין נשאר תחת הכיבוש הנאצי כ"צאן ללא רועה", יש לה על מה להסתמך. נציין כאן, שעם זרם הנמלטים מהשטחים הכבושים על-ידי הנאצים, הלכו גם בוגרי תנועות הנוער וראשיה. אולם מרכזי תנועות הנוער, שנתלכדו במוקדים אחרים שבאיזור הכיבוש הסובייטי, נתנו דעתם על הצורך להחזיר את

⁴ שם, עמ' 458.

⁵ הירש ברלינסקי, "זכרונות", ילקוט מורשת א', תשכ"ד.

⁶ מרדכי טננבוים-תמרופ, דפים מן הדליקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ח, עמ' 117.

⁷ בין היוצאים היו ראשי המיונים הכלליים – אפולינארי הארטגלאס, משה קרנר, אמיל זומרשטיין, משה קליינבוים (סנה), מנהיגי ה"בונד", - הארליך וו. אלטר, מראשי הרוויזיוניסטים, ביניהם מנחם בגין, ששימש אז כראש נציבות בית"ר, אך נמנה כבר אז על חברי מרכז מפלגתו, זרח ורהפטיג מ"מזרחי" ויצחק מאיר לזין מ"אגודת ישראל". המפלגה הקומוניסטית הפולנית הייתה קורבן הטיהורים הסטאליניים עד שפורקה כליל בשנת 1938. שרידי המפלגה הזאת, ובתוכם הפעילים היהודיים, נעו כמובן אף הם עם זרם הפונים מזרחה, לעבר השטחים הסובייטיים. אמנם מנהיגי הזרמים הפוליטיים והרעיוניים היו מעצבי הדמות ומנהיגי יהדות פולין בין שתי מלחמות עולם, אולם בין היוצאים היו גם רבים מכבירי הפרנסים בקהילות המרכזיות.

המובחרים מבין אנשיהם, לשם פעולה במחתרת בשטח הכיבוש הנאצי⁸. בדרך כלל, לא נהגו לעשות כן ראשי המפלגות. הם חתרו להגיע ארצה, לעבר העולם החופשי, או לתוך עומק ברית המועצות⁹.

כאמור, גם אותם עסקנים ואנשי ציבור שנשארו במקום, השתדלו (מלבד יחידים) ככל האפשר לא להתבלט, וזאת מתוך חרדה מובנת, שבגלל פעולתם הטרומ-מלחמתית עלולים הם להיות הקרבנות הראשונים של הנאצים בתחום שלטונו החדש. נוסף על כך, במציאות הכיבוש נעלמו כחתף הכלים שבאמצעותם פעלו והשפיעו המפלגות והאיגודים ההמוניים. עיתונים וכתבי-עת חדלו להופיע, נסגרו מועדונים ונאסרו על קיום כנסים ואסיפות ברבים. כך אירע, שהמפלגות החזקות ושוקקות החיים, נותרו בתנאים החדשים, כאבר מדולדל של חברות רעים זעירות, שעיקר דאגתן – עזרה הדדית בשעת מצוקה, וסעד חומרי לנזקקים שבין מקורביהם. פה ושם יזמו חברות אלה מפעלים תרבותיים חשובים, ואחדים מאנשי המפלגות עודדו את חברי תנועות הנוער במעשיהם, סייעו להם בהשגת ממון והתייצבו לימינם בשעת קבלת הכרעות. אולם נראה לי, כי גם במקרים הללו יחיד-סגולה, אלה יותר מאשר סייעו לעיצוב וקביעת דרך של תנועות הנוער, התחממו הם עצמם ליד מדורת הצעירים.

ב.

את החלל שנוצר מילאו, לפחות באופן חלקי, תנועות הנוער. לתנועת הנוער היהודי שבין שתי המלחמות, קווים יחודיים, התאגדויות נוער, ובייחוד תנועות הנוער הציוניות-חלוציות, לא קמו כעתודת צעירים על-ידי המפלגות הפוליטיות, ולא היו כפופות לשיטות אירגון ולקו רעיוני המוכתבים מלמעלה. לא ביקשו את תכליתן תנועות נוער אלה רק בטיפוח כושר גופני, אהבת הטבע וערכי נעורים, אלה ראו בתאי הצעירים שלהן ראשית צעידה לקראת חיים שלמים וברית של רעות. המסגרות של תנועות הנוער היו בראש וראשונה, יצירתם של הצעירים עצמם, ונתנו ביטוי למרד הדור נגד המציאות האפורה והמדכאה והביעו את הכמיהות והשאפויות לתמורה מהפכנית. כאן התמזג הווי נעורים עם מחשבה רעננה ונועזת, ולצד גבר הרצון האיתן להפיכת האידיאל לעובדת חיים.

ברם, תנועות הנוער החלוציות שללו בדרך כלל, בזמנים שקדמו למלחמה, פעילות ציבורית אקטיווית ורצופה בקרב החברה היהודית בגולה, ושמם את הדגש במעשה החינוכי ובהפניית חברים להכשרה והגשמה בארץ ישראל. לעומת זאת, אותן חטיבות נוער שהיו מסונפות

⁸ בין השבים, שהוחזרו ביוזמת התנועות לשם פעולה במחתרת בתחום הכיבוש הנאצי מטעם "דרור-החלוץ" - פרומקה פלוטניצקה, צביה לובטקין, יצחק צוקרמן; מאנשי "השומר הצעיר" - מרדכי אנילויץ', יוסף קפלן, טוסיה אלטמן ושמואל ברסלב.
⁹ אחדים מאלה שהגיעו לעומקה של ברית המועצות, לא עשו דרכם מתוך רצונם החופשי, אלא הוגלו למקומות גירוש מרוחקים.

למפלגות הפוליטיות בגולה, לא נהנו מעצמאות אירגונית או רעיונית והיוו רק שלוחה של מפלגה מוגדרת בציבור הצעירים. המטאמורפוזת שחלה בימי המלחמה והכיבוש, התחוללה באורח איטי והדרגתי. בתזיסים להרצאה שהושמעה במועצה של תנועת השומר-הצעיר במחתרת, בשנת תש"א, בווארשה, אנו קוראים: "התפקיד של התנועה כגורם ציבורי בגיטו, גדל לא כתוצאה מפעולה מכוונת בתחום זה, אלא מחמת – (א) מתח ותנופה בפעולה הפנימית. (ב) פעולה בתחום ההוצאות (עיתונות). (ג) שברון כל המפלגות הפוליטיות היהודיות"¹⁰.

רתיעתן והיסוסיהן של הנהגות תנועות הנוער מפני קבלת אחריות ציבורית כללית בעתות משבר, וכן יחס הכבוד המובן, שרחשו הצעירים לאישים ולמוסדות מוסמכים ובעלי-שם, תרמו אף הם את חלקם בתהליך ההתבגרות הציבורית בתנועות הנוער והשפיעו השפעה בולמת נוכח ההכרח לקבל החלטות מכריעות. צביה לובטקין קבעה בסקירה סיכומית, שחבורה בתום המלחמה: "וכשני באה לעשות איזה סיכום של פעולת תנועתנו... עלי לציין גם שגיאות חמורות שלנו. לו היינו מגיעים מיד עם כניסת הגרמנים לפולניה, לכלל אותה הכרה שהגענו אליה אחר-כך, שחייבים אנו לעמוס את האחריות לנוער, לתנועות החלוציות, לכל החיים הציבוריים והפוליטיים של הישוב היהודי, כי אז אולי דמות העניינים הייתה אחרת... סבורים הנהנו שלתפקידים אלה נועדו אנשים אחרים"¹¹.

הנתיב של תנועות הנוער במחתרת מתחלק לשני שלבים נפרדים. הפרדה זאת אינה חלה על תנועות הנוער בלבד, אלא היא חופפת שתי תקופות נבדלות בקורות הציבור היהודי בכללו. בשלב הראשון רוכזו היהודים בגיטאות, היו קורבן להשפלות, נגישות וגזירות כלכליות וחברתיות, סבלו מרעב, מחלות מדבקות ועבודת כפייה. בשלב השני מבצעים הנאצים באורח הדרגתי את מזימת ההשמדה הטוטאלית על-ידי רציחות המוניות וגירוש מודרג למחנות-המוות. התמורה החדה שחלה בשיטות העבודה של תנועות הנוער במחתרת, המשימות והמטרות, אינה תוצאה של תהליך אימננטי בקרב תנועות הנוער, אלא תגובה על פעולות האויב הנאצי. אולם, נכון שאם בציבור הכללי חודרת ההבנה והכרת המתרחש באיטיות ובאורח מורכב, הרי בתנועות הנוער מצליחים לחשוף את המזימה הנאצית מוקדם יחסית, סמוך להתחלת ההמתה בגאזים בחלמנו, והרציחות ההמוניות בפונאר¹².

בשלב הכרונולוגי הראשון, התרכזו תנועות הנוער, בעיקר בקרב הנוער ולמען הנוער, ורק בדרך עקיפין, השפיעו על חברת המבוגרים. בשלב הבא, עוברות תנועות הנוער להיערכות הגנתית, מבקשות לשכנע את הרבים בהכרח הלחימה וחותרות לאיחוד כוחות למען מאבק מזויין.

¹⁰ ראה: נגד הזרם, מאי, תש"א, מס' 4 (15).

¹¹ צביה לובטקין, אחרונים על החומה, הקיבוץ המאוחד, תש"ז, עמ' 6.

¹² ראה בענין חלמנו, צביה לובטקין, שם, עמ' 10.

לא יהיה נכון לומר שתנועות הנוער, כבר בראשית דרכן במחתרת, ראו את הנולד והכשירו עצמן לקראת המבחנים החמורים שצפן העתיד. בתחילת המלחמה ובאותו שלב שרינגבלום הגדירו במונח – תקופת ה"קונספיראציה הליגאלית", משותף היה לתנועות הנוער, חיוב החיים והביטחון כי ימי המצוקה עתידים לחלוף, ואז העם יזדקק לדור צעיר, איתן בגופו ושלם בנפשו. לכן, עיקר הדאגה באותו זמן הייתה מופנית לשמירה עקשנית על קיומו הפיזי וזקיפות קומתו האנושית של הצעיר היהודי. בעיתון המחתרת "נגד הזרם", ממאי תש"א, אנו קוראים כי "הדלות והדלדול הכלכלי המוחלט, יחלפו כאשר ישתנו התנאים הפוליטיים, אולם העם לא יתרומם מהנפילה, אם הנוער שלו יהיה פגום ומנוון, משום שרק אנחנו, בני בגיל 13 עד 18 כיום, הננו אלה שעתידיים להוליך את ההמונים היהודיים לעתיד אחר, טוב יותר"¹³. ובביטאון תנועת "גורדוניה" נאמר עוד בראשית שנת 1942: "אין אנו יכולים איפוא, לחסר ולא כלום מן התוכניות החינוכיות של השנים הקודמות, אלא אנו חייבים להוסיף את הסיסמא של חיוב החיים בזמן הזה... במידה שווה חייבים אנו לדאוג לחייו החומריים (של הנוער) כמו גם ליצירת תנאים מתאימים להתפתחותו הנפשית המתמדת"¹⁴.

מן הראוי לציין, שאם אמנם הופיעו בתקופה הראשונה, מחשבות בדבר הצורך בהכנה צבאית של בני הנוער ונטילת חלק במאבק המזויין, הרי שרעיונות ספוראדיים אלה לא נבעו מהחשש שהנאצים מתכננים חיסול פיזי מוחלט של בני העם היהודי. הרעיונות הללו שהסתמנו בעיקר בתנועות השמאל, הודרכו על-ידי התודעה שהפאשיזם והנאציזם הם אויב מסוכן של האנושות בכלל והעם היהודי בפרט. כיוון שהחלקים הטובים של האנושות, שרויים במלחמה עם האויב הנורא, ומלחמה זו תכריע את דמות העולם העתיד, אין הצעיר היהודי, ולו גם הצעיר הכלוא בגיטו, רשאי להתנער ממאבק איתנים, ומחובתו לתרום את חלקו במלחמה המזויינת נגד הנאציזם¹⁵.

כאשר נבחון את מהותה של תנועת הנוער במחתרת בשלב הראשון נמצא, כי מעט הוא המשותף בינה לבין תנועת הנוער שלפני המלחמה. בימי הכיבוש והגיטו, התעוות והצטמק עולם הצעירים. הסביבה היציבה והמתוקנת – בית הספר, בית ההורים, סמכות של מחנכים ושל מבוגרים בכלל – הלכה ונתעררה, עד שלבסוף נהרסה כליל. התערער האמון בהגיון של העולם המונהג על-ידי המבוגרים. מסביב הכל היה אחוז פחד וחוסר-ישע. החרדות והמבוכה פגעו קשה יותר במבוגרים מאשר בצעירים, ואילו המועדון או הקן החשאי שבגיטו, הפכו מעין

¹³ נגד הזרם, שבט-אדר, תש"א, מס' 2 (13).

¹⁴ עתונות "גורדוניה" במחתרת גטו וארשה בהוצאת ארגון "גורדוניה – מכבי הצעיר", חולדה, 1966, עמ' 245.

¹⁵ ראה בעניין זה: ישראל גוטמן – מרד הנצורים, "מורשת" וספרית הפועלים, עמ' 180-181. רמז לאופי זה של המאבק מצוי גם ביומנה של יוסטינה: "הלא לא אנו נרים לבדנו את נס המרד. בכל הארצות הכבושות עוממת גחלת המרי. די ללבונה בארץ אחת, והיא תקיף את אירופה כולה. ואז, הננו חוליה בשרשרת גדולה, להבה במדורה עצומה, שתצרף ותטהר את העולם". כנ"ל עמ' 25.

מובלעת בה עדיין מותר היה לדבר באופן חופשי, וניתן היה להשתחרר מהמועקות. במחיצת החברים, טעם הצעיר את טעמו המתוק של המעשה המחתרתי¹⁶.

אך למעשה, אין תנועות הנוער מצטמצמות ביצירת מפלט המגודר בפני המציאות הגיטואית. נעשה גם נסיון למצוא פתרונות ולהתגונן בפני הנפגעים בכוחותיהם של הצעירים עצמם. במועדונים החשאיים מתארגנים חוגי לימוד ומוקמים בתי-ספר חשאיים, ספריות משאלות ספרים. מטעם תנועות הנוער יוצאות קבוצות לעבודה בחקלאות, מתוך רצון להתמיד בשמירה על מסגרת הפעולה החברתית-השתלמותית. בסביבות וארשה ובמרחקים, מתחדשות ונוסדות הכשרות חלוציות. במועדונים עצמם, מותקן בית-תמחוי ולאחר חיסול הסיכוי לריבוי הכשרות בכפר, מתלכדים הקיבוצים העירוניים. "דז'לנא 34, נאלוקי 23, הקיבוץ של השומר-הצעיר ושל גורדוניה, ויתכן עוד קומונה אחת בווארשה – מספרת צביה לובטקין – דלתותיהן היו פתוחות לכל רעב, שיכול היה להיכנס ולקבל פת לחם ומרק"¹⁷.

התנועות במחתרת נתגבשו ונתרחבו, הוסיפו יחידות חדשות ואף ניסו לקרב את האומללים ביותר, נוער עזוב בגיטו, שנעקר ממסגרת סוציאלית כלשהי והתחבר לחבורות של פורקי עול הנוטים לבריונות. אנשי תנועות הנוער באותם הימים היו מלאי ביטחון עצמי ואפילו גאווה. במכתב ללא תאריך, החתום באות – צ', שנשלח מווארשה לארצות הברית נאמר: "לאחר מאמצים מרובים עלה בידינו לקיים את ההכשרה. יש לנו כאן בערך – 700 חברים בקיבוצנו ... מלבד עבודתנו החינוכית, עלינו להתפנות לענינים שאף פעם לא העלינו אותם בדעתנו. ייסדנו בתי-ספר וגימנסיה. אנחנו נוסעים לביקורים אף כי העניין אינו פשוט כל כך. אף פעם לא הכירו בנו כפי שמכירים ומעריכים עתה"¹⁸. ובעיתונות המחותרת של השוה"צ, במאמר סיכום על פעולה במחתרת (תש"א) נשמעים הדברים בסגנון המקובל על אנשי התנועה הזאת: "כעת מהווה תנועתנו מבצר בלי-מוט, ובעיני השומרים הפזורים בערי השדה, הננו (אנשי וארשה) בבחינת מרכז רוחני חדש. הקן מונה 800 איש"¹⁹.

גורם בעל ערך בחישול המגע בין הצעירים ובין הציבור הגיטואי הרחב, שימשה העיתונות הבלתי-ליגאלית המסועפת, שהוציאו הגופים השונים במחתרת. בהוצאות חשאיות ובהפצת המלה הכתובה, עסקו כל הזרמים הפוליטיים, אך תנועות הנוער הצטיינו, הן במספר

¹⁶ עמנואל רינגלבלום, בפרק הביוגרפי של אנילויץ', מספר: "פעמים אחדות עלה בחלקי להרצות בסמינארים של "השומר". נתינת שיעורים בפני נוער כזה, שנשא ברמה את דגל האידיאליזם בתוך ים הברבריות שמסביב, היתה אחת החוויות הגדולות שלי. בשעה שהבטתי בפניהם המשולהבות של בני הנוער צמאי-הדעת, שכחתי שמלחמה בעולם". המרי והמרד בגיטו וארשא בעריכת נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, יד-ושם תשכ"ה, עמ' 136.

¹⁷ צביה לובטקין, אחרונים... כנ"ל, עמ' 10.

¹⁸ מכתבים מן הגיטאות, מכתב מווארשא, 25.9 (לחברים בארצות הברית) חתום באות צ' ליקטה ברכה חבס, עם עובד – תש"ג.

¹⁹ מובא ב-ספר השומר הצעיר א', עמ' 493.

ההוצאות הרב והן בתכיפות הופעתן²⁰. הגליונות הראשונים של עיתונות תנועות הנוער, עדיין מופנים היו לחברי התנועות בלבד, בנויים במתכונת עיתוני קיר שלפני המלחמה, ושפתם מתובלת ברמזים וסמלים המקובלים בתנועות. אולם במהלך הזמן, נדחק מעט הצידה המיגזר התנועתי, הפנימי, ואת מרבית העמודים תופסים מאמרים מדיניים, סקירות רדיו חשאיות והערכות על המצב בחזיתות, המתייחסות למאורעות בחיי הגיטו ועיצוב מגמות של ביקורת והתנגדות פאסיווית. כעבור זמן, באה מכאן הקריאה למאבק אקטיווי. כמוכן, כל תנועה ועמדתה המדינית וגוון של ביקורת שלה כלפי היודנראט. אך מעבר לפולמוס הרעיוני היו כולם מאוחדים בגילוי חוש האחריות הציבורית ובהתנגדות בלתי מתפשרת לכובש. למרות התבוסות הקשות, ניתוק ושברון, לא חדלה עיתונות זאת להאמין כי סיום המלחמה יבוא רק עם מפלתם המוחלטת של הפאשיזם והנאציזם. בעיתונות של התנועות הציוניות על פלגיהן השונים, בולט שפע החומר הנוגע לארץ-ישראל. המעיין כיום בעיתונות המחותרת, מוצא בה הרבה גירסאות מדיניות ותפיסות רעיוניות כוללות שלא התאמתו, שהמציאות טפחה על פניהן. עם זאת, אין הפרספקטיווה ההיסטורית והניסיון שרכש דורנו בדרכו הסוערת, מבטלים כהוא זה את העובדה כי מחברי הרשימות הפרוגרמאטיות בעיתונות מחותרת זו, שעל-פי-רוב לא הגיעו עדיין לשנה ה-25 בחייהם, גילו עמקות בראיית מצבם והעזה בניתוח ובמסקנות.

עיתונות המחותרת הייתה חומר קריאה מבוקש בוארשה ובגיטאות פולין, לציבור היהודי המסוגר, ללא עיתון ורדיו, צמא לחדשות ולפרשנות מהימנה, שתבהיר לו את המצב המדיני המסובך כל כך. מה עוד, שרק תמורה ראדיקאלית במצב הצבאי והמדיני עשויה הייתה להשפיע על גורל הכלואים ולהציל את חייהם.

העיתונות החשאית מילאה תפקיד מעורר ומחשל לקראת המאבק המזוין. בעיתונות המחותרת של תנועות הנוער נתפרסמו הידיעות הראשונות על הרציחות ההמוניות במזרח, וכן הבשרות על גילויי ההתנגדות בעירות זעירות ומרוחקות²¹. בעיתונות זאת גברה הקריאה להתנגדות ולמרד מזוין.

סקירה, ותהא זו כללית וחסופה ביותר, העוסקת בתחומי הפעולה השונים של מחותרת תנועות הנוער בשלב ה"קונספיראציה הליגאלית" – לא תהיה שלימה, אם לא תיחד מקום

²⁰ ראה בעניין זה מאמר של יוסף קרמיש בקובץ מחקרים (א) של יד ושם, תשי"ט; וכן מאמרו של שלום גראיאק – עתונות המחותרת – בספר מלחמות הגיטאות.
²¹ ראה מאמר "גיבורי נובוגרודק" (פולנית) בעיתון המחותרת של "השומר הצעיר", יוצ'ניה, מה-28 במרץ 1942: "הנה נמצאו בעיר נובוגרודק מאתיים יהודים צעירים, שמיאנו ללכת למקום-ההרג כבהמות מובלות לטבח. הם מצאו עוז בלבם לקום עם נשק ביד נגד תלייני היטלר. אמנם כולם נפלו חלל במאבק הבלתי שווה, אך לפני מותם הפילו 20 רוצחים. בהשתוממות ובהוקרה הרכנו ראשינו על קברם של גיבורי נובוגרודק. סמל הם להפסקת ההכנעה ופאסיוויות-העבדים, סמל הם לתגובתם הגאה של בני אדם המבקשים למות כבני חורין". ארכיון "מורשת".

לתפקידם של השליחים במחתרת, חברים ובעיקר חברות, מחופשים כלא-יהודים, עוברים ממקום ישוב יהודי אחד למשנהו, ומקיימים את הקשר בין הבתרים. המסעות הראשונים של שגרירי המחתרת, נועדו לשקם את התנועות בתום המערבולת של ימי המלחמה ב-1939. בעיקר הודות לביקורים של שליחי התנועות, עם רשיונות ובלי רשיונות, וביניהם אף חברים בעלי מראה יהודי מובהק, כיוסף קפלן ומרדכי טננבוים-תמרופ, עלה בידי התנועות להחיות את סניפיהן ולקיים רשת מקיפה של תאים ושלוחות ברחבי פולין וליטא. פעמים מספר אף כונסו בוארשה כנסים של תנועות הנוער, בהם השתתפו נציגי ישובים מסוגרים וערי שדה מרוחקות.

במשך הזמן קיבלו על עצמם החברים הבודדים, שעשו דרכם בחשאי ובסכנות ממקום למקום, גם תפקידים כלליים. הם היו לבלדרים המעבירים אינפורמציה, חומר קריאה אסור, מכתבים, הערכות מצב וכו'. רינגלבלום כתב על ה"בנות הגיבורות – חייקה, פרומקה ועוד... הן מגיעות לערים שאליהם לא הגיע שום שליח של מוסד יהודי כלשהו, כגון: לווהלין, לליטא ... להבריה לשם סחורה טריפה כמו – פירסומי המחתרת, חומר, כסף וכו'. את הכל יעשו כדבר מובן וטבעי. יש צורך להציל חברים בוויילנא, בלובלין או בערים אחרות - והרי הן מקבלות על עצמן משימה זו... דף יפה רושמת האשה היהודיה בתולדות עמנו במלחמת עולם זו. והחייקות והפרומקות יתפסו בתולדות אלה מקום ראשון"²². בזכות העבודה המסוכנת של השליחים במחתרת, נשמרים שרידי אחדות הציבור, מסתננות ידיעות וניתן ללמוד על הנעשה ולפענח את הצפונות. בתקופה מאוחרת יותר, עם ייסוד אירגוני הלחימה, יטילו על עצמם המקשרים משימות נוספות. מעתה הם יעוררו להקמת גרעינים של כוח מזוין, יקימו קשרים עם המחתרת הפולנית, יעסקו בקנייה חשאית של נשק והברחתו לגיטאות, בהובלת חברים לאזורים פרטיזאניים והם אף ישמשו גשר חיוני בין היער ובין הישובים העירוניים הלא-יהודיים.

אין ספק, בהתמודדות עם מציאות הכיבוש, רשמו תנועות הנוער לזכותן הצלחות חלקיות בלבד. אולם לעצם העובדה של חיפוש דרכים, ביצוע נועז, היו תוצאות חורגות מעבר למשמעות ולתועלת שבמעשה המסוים. הצעירים, חברים בתנועות הנוער, למדו לדעת כי נוכח השפל והמבוכה הכללית, מגלות הנהגות תנועות הנוער, תושייה ויכולת לפנות לשיטות ואמצעים בלתי שיגרתיים בזמנים בלתי רגילים. האמונה בכוחה של תנועת הנוער להבין טוב יותר ולהגיב במלוכד על המכות הנאציות, הגבירו את הדביקות והיציבות בתנועת הנוער. בבוא יום מבחן עליון, היווה הקולקטיב של תנועות הנוער, מוקד משיכה לחבריו. גם לקשרים האינטימיים שנקמו במשך הזמן ונתהדקו עוד יותר בעתות מלחמה, היה משקל והשפעה על רצונו של החבר הבודד להישאר בתוך המסגרת. עבודת המחתרת ה"רגילה" כביכול, ולאחר

²² עמנואל רינגלבלום, השליחות, בתוך ספר מלחמת הגיטאות, עמ' 43.

מכן, ההשתייכות לאירגון היהודי הלוחם, היו בבחינת קו הכרעה אחד של חבר תנועת הנוער. חברותו במחתרת ובמסגרות של האירגון היהודי הלוחם, היו מעין מחוז של הגשמה המחייב בזמן המלחמה והכיבוש. תנועות הנוער הגיעו לזמן, בו נאלצו להכריע על הלחימה, לא כבודדים ומפוררים, אלא עם מסגרות מחושלות ומוכנות לכל.

בסקירה הביוגראפית של רינגלבלום על מרדכי אנילויץ', נאמר כי מרדכי הגיע מאוחר יותר למסקנה כי שנות העבודה החינוכית במחתרת, היו בבחינת זמן "מבזבז", והוא וחבריו לא עמדו על טיבו של הזמן החדש²³. מתקבל על הדעת שאנילויץ', במירוץ הנואש עם הזמן ערב המרד בגיטו וארשה, הצטער על כך שלא הוחל מוקדם יותר בהכנות למאבק מזוין ולא נאגר נשק ולא ניתן לחברים אימון בנשק חיוני בעוד זמן. עם זאת, חזקה על מרדכי, שהיה אחד מאדריכלי תנועת הנוער במחתרת, כי ידע היטב את משקלה החיוני של תקופת הליכוד והחישול בימי המחתרת. מרדכי החשיב מאוד את הדביקות התנועתית, ובחירת חברים לתפקידים אחראיים באירגון, וכן מסכת קשרים שהתהוו בשלבי הקמת האירגון היהודי הלוחם, היו פונקציה והמשך לשלב הקודם. כאמור, הגרעינים של תנועת ההתנגדות, הגוש האנטי פאשיסטי, ארגוני הלחימה בגיטו וארשה, פ.פ.א.ו. בוויילנא, גופים אחרים שהוקמו בערי השדה – כולם הושתתו על ליכוד קבוצות של תנועות נוער וחבורות צעירים שליד המפלגות. יתרה מזו, במקרים רבים, הצטרפות חבר זה או אחר לאירגון היהודי הלוחם, לא הייתה תוצאה של הכרעה אישית מודעת על כורח הלחימה. במקרים רבים הייתה כניסתם של חברים לאירגון הלוחם, המשך טבעי של דרכם בתנועת הנוער ואין להניח כי באורח אינדיווידואלי היו מגיעים למסגרת לוחמת.

ג.

מאז ראשית שנת 1942, חל שינוי יסודי במבנה, דרכי העבודה והמשימות של תנועות הנוער. המפנה בא, כאמור, לאחר שנתקבלו ידיעות בדוקות על ההמתות בגאזים ועל הרציחות ההמוניות בשטחי המזרח, באזורים כבושים על ידי הנאצים במערכה הגרמנית-סובייטית. בראשית שנת 1942 הוקם הגוש האנטי-פאשיסטי בוארשה. במגמות שלו, טבוע הרצון ליטול חלק במערכה הכללית ותחושה עמומה כי הכרח הוא ללכד כוח יהודי הנכון למאבק מזוין. במסגרת הגוש, מתארגנות החמישיות הראשונות, נערכות פגישות חשאיות שבמרכזן כללי לחימה עירונית. מופיע האקדח הראשון של האירגון, ומתחיל אימון אלמנטארי בכלי נשק זה. בוויילנא חיבר אבא קובנר, בינואר 1942, את הכרוז המסתיים בקריאה: "נתגונן! נתגונן עד

²³ סקירה ביוגראפית של עמנואל רינגלבלום על מרדכי אנילויץ', כנ"ל.

נשמת אפנו האחרונה!²⁴ באותו חודש נוסד פ.פ.א. (פארייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע) בעיר וילנא.

מחמת קוצר היריעה, לא אוכל לעסוק בהרחבה בלבטי צמיחה וקשיי ההתקדמות של אירגוני הלחימה היהודית. מן הדין להשיב בקצרה לשאלה המטרידה: מדוע עבר פרק זמן ממושך כל כך מאז שבשלה בגרעיני תנועת הלחימה, ההכרה כי הנאצים גמרו אומר לחסל את העם היהודי, ועד גילויי הלחימה בפועל. ההתנגשות הראשונה עם כוחות גרמניים בגיטו וארשה אירעה בעת הגירוש השני, בינואר 1943. המרד הגדול בוארשה התחיל באפריל 1943, ומרד גיטו ביאליסטוק התחולל באוגוסט 1943.

ניתן להצביע על גורמים אחדים שבלמו או הכשילו התארגנות מהירה ובעלת-משקל של תנועות ההתנגדות המזויינת, מהם בפנים החברה היהודית הגיטואית, ואחרים שמקורם בחוץ.

א. הקושי הראשון נבע מהתהליך המייגע של הסרת מחיצות בין התנועות והזרמים הרעיוניים עד לאיחודם במסגרת אחת. כיוון שלתנועות הנוער ולחטיבות המפלגתיות, היו השקפות רעיוניות שונות ומנטאליות ספציפית, הרי שניגודי העבר והרגליו הכבידו מאוד על תהליך ההתחברות. בוארשה גרסו אנשי ה"בונד" כי הם מהווים חלק אינטגרלי של הזרם הסוציאליסטי הפולני, וזמן רב התבצרו בעמדה האומרת כי עליהם לתאם את מיבצעיהם עם המחתרת הסוציאליסטית הפולנית²⁵. בביאליסטוק הוקם האיחוד של כל התאים התנועתיים והמפלגתיים, ממש ערב המרד. המכשול העיקרי במקום זה נבע מאי-האמון ששרר בין הקומוניסטים ואנשי "דרור-החלוץ". הקומוניסטים האשימו את מרדכי טננבוים-תמרופ בשיתוף פעולה עם ראש היודנראט בפועל, המהנדס באראש, וסירבו להצטרף לגוש לוחם מאוחד. כאמור, הכרעה בעניין זה, נפלה מאוחר מאוד²⁶. קשיים דומים נתגלו גם במוקדי ההתארגנות אחרים. בקראקוב פעלו למעשה שתי חבורות נפרדות שהתפצלו לפי ההשתייכות התנועתית-רעיונית.

ב. גורם שני ורב משקל, יש לראות בהרתעה ובהפרעה בפועל מצד חוגים ומוסדות קובעים בגיטאות השונים. המוכיחים, לא היו רק בחזקת מתנגדים החשודים בשיתוף-פעולה עם האויב. מכשול רב עוצמה ובעל סמכות מוסרית רבה, שימשו אנשי ציבור אחראיים, שהשמיעו דברי התראה, אסרו והזהירו בפני מעשה נחפז וגורלי של נוער חמום-מוח ובלתי מנוסה. היסטוריונים מוכרים, שגם עמדה להם הזכות של שירות ציבורי ממושך ונאמן, טענו כי כבר היו דברים מעולם. כשם שבעבר נאלץ היה לא פעם ישראל סבא, לשלם מס דמים כבד למולך על מנת להציל חלק מן העם, כן גם עתה מחייב צו ההיסטוריה להשלים עם

²⁴ רוז'קה קורצ'ק – להבות באפר, "מורשת" וספרית פועלים, 1965, עמ' 54.

²⁵ ראה בעניין זה: צביה לובטקין, "אחרונים...", כנ"ל, עמ' 26.

²⁶ ראה בעניין זה מאמרים של חייקה גרוסמן וברונקה קליבנסקי בלקוט מורשת, חוברת ט'.

הבלתי נמנע ולהבטיח כי חלק מן העם ייוותר וימשיך את קיומו²⁷. וכיוון שהנאצים מפעילים את האחריות הקולקטיבית והעונש הקבוצתי הכולל, הרי שכל נסיון של התקוממות שלא יביא עמו תוצאות של ממש בשטח הלחימה, יחיש בכל זאת סופית את גורל היהודים כולם. דברי כיבושין אלה השפיעו כמובן על חברי תנועות הנוער. אמנם בשלה ההכרה הפנימית האכזרית, שהנאצים חותרים להשמדה טוטאלית, אך מכאן עד לקבלת אחריות על גורל הכלל, עדיין הוליקה כברת דרך של חיבוטים ועיכובים בזמן. עמנואל רינגלבלום כתב בדברי הביוגרפיה שלו על מרדכי אנילויץ': "הח' מרדכי והחברים הצעירים של ה"שומר" ושל אירגוני הפועלים, התחשבו יותר מדי בדעות של דור המבוגרים, החכמים, בעלי החשבון, שמדדו ושקלו, וכל מיני נימוקים מחוכמים כנגד המלחמה בכובש נמצאו בפיהם מן המוכן"²⁸.

סוגיה שונה לגמרי מעלה סבך היחסים עם היודנראטים. אין בדעתי להיכנס לשאלה על מעמדו ותפקידו של היודנראט בתקופה ההיא. אנו נמצאים בראשית המחקר על היודנראטים, וכבר עתה ברור לנו כי קיימת דיפרנציאציה בין גיטאות גדולים וזעירים, בין היודנראטים בחלקי פולין השונים ובארצות אחרות, ולכל יודנראט קווי אופי משלו.

מרבית היודנראטים הגדולים בערים מרכזיות של פולין, היו בבחינת נטע זר, אפוף שנהא שרחשו להם פשוטי העם. הוכחה לכך מספקת עיתונות המחרת והיומנים שהופיעו בעיצומה של התקופה. תנועות הנוער התייחסו בדרך-כלל בחשד ואי-אמון ליודנראט מאז הופעתו וכל ימי שררתו. על אנשי תנועות הנוער החלוציות בוארשה, נאסר לקבל עבודה ביודנראט או להצטרף למשטרה מייסודו של היודנראט. חברי התנועות שהסתננו למשטרה, היו למעשה שליחי התנועה שנשתלו במשטרה בכוונה תחילה, או שהתמידו לשרת מתוך מגמה מסוימת. כך ישראל קאנאל – איש "עקיבא", שוטר במשטרת הסדר היהודית בוארשה, שביצע את פסק דין המוות הראשון שהוציא האירגון היהודי הלוחם נגד ראש המשטרה, המומר – יוזף שרינסקי²⁹.

ההסתייגות של אנשי ציבור מוכרים ממטרות הלוחמים נבעה מחוסר יכולת לחדור למהותו של הנאציזם, ולהבין את הייחוד שבתקופה על רקע היסטורי רחב. אולם בנוגע ליודנראטים, קיימים אספקטים אחרים ואימפליקציות אחרות. מותר להניח כי עד שלב מסוים של מדיניות ההגליות והרציחות, האמינו אנשי היודנראטים כי הנאציזם עומד לעקור חלק מהאוכלוסיה היהודית מהגיטאות, ואילו לחלק אחר שמור סיכוי לחיים. גם במקרה זה מתעוררת סוגיה חמורה מנקודת ראות דתית ומוסרית כללית, אם מותר ליהודי לסייע להצלת חלק מן הציבור במחיר הסגרה למוות של אחרים. ברם, האשליה של היודנראטים לא

²⁷ ראה בעניין זה: עמדתו של ד"ר יצחק שיפר אל "ארגון יהודי לוחם" בספר *מלחמת הגיטאות*, עמ' 111.

²⁸ סקירה ביוגראפית של רינגלבלום על מרדכי אנילויץ', כנ"ל.

²⁹ *המרי והמרד... כנ"ל תעודות*, עמ' 53, 113.

הצטמצמה אך ורק באי-הבנה של התהליך המתחולל. אחדים מראשי היודנראט ביססו את גירסתם על המיוחד והשונה שבמקום. "זקן היהודים" בלודז', מרדכי רומקובסקי, הוא המקרה הקיצוני המדגים מגמה זאת. הוא היה ממש אחוז דיבוק של "יעוד". הוא גרס שהקשרים האישיים הטובים שלו עם הנאצים, הסדר הפנימי בגיטו וכן שיטת הפרודוקטיוויזציה, העושה את היהודים ליעילים וחיוניים למאמץ המלחמתי הגרמני – יש בהם ערובה שבלודז' לא יקרה אשר קרה בגיטאות אחרים. אדם בעל שיעור קומה ציבורית ושונה לחלוטין מ"הזקן בלודז'", המהנדס אפרים באראש, סגן היו"ר של היודנראט בביאליסטוק, אף הוא לא היה חופשי לחלוטין מדרך מחשבה זו. השקפה זאת הפכה את ראשי היודנראטים הללו, והמשטרה שעמדה לרשותם, לגורם פעיל שהיה מגן על הזכויות המיוחדות והסיכויים היתרים של גיטו מסוים. וכיוון שלמשטרה של היודנראט היה חלק פעיל בביצוע הגירושים, הרי הלוחמים והמתנגדים היוו מכשול המסכן את הגיטו המופלה לטובה ואת הסיכויים של המועדפים. מכאן שההתנגשות בין היודנראטים והאירגונים הלוחמים, הייתה בלתי נמנעת. ואמנם המרד בגיטו וארשה היה אפשרי רק לאחר ששותק כוחו של היודנראט והגיטו טוהר ממשתפי פעולה מובהקים ומסוכנים נאציים גלויים. יש להוסיף על-כך, כי בשלבים הסופיים של החיסול, כאשר נמוגו כל האשליות וגם התכסיסים הדמוניים של הנאצים לא הועילו להסתרת האימה, התדרדרו אחדים מאנשי היודנראט והמשטרה, לדרגה של אנשים הנכונים להפקיר הכל והנאבקים בברוטאליות אך ורק להצלת עורם.

ידוע לי רק על מקרה אחד בגיטו גדול, בו ראש המשטרה היה בעת ובעונה גם נאמן האירגון היהודי הלוחם. הכוונה למשה לוויין, חבר "בית-ר" בגיטו קובנא. משה לוויין שילם בחייו, יחד עם אחרים מחבריו, בעת מסירותו לרעיון הלחימה ולעמיתיו הלוחמים³⁰.

ג. הסביבה הלא-יהודית והמגעים עם המחותרת הלא-יהודית. בגיטאות לא היה נשק ורק אחוז זעום מתוך אנשי המחותרת היהודית, עבר קודם אימון ראוי לשמו. הצעירים, חניכי תנועות הנוער, היו רובם ככולם בגיל שלפני השירות הצבאי. ורובם לא אחזו מעולם בנשק כלשהו. להשיג נשק ניתן היה רק באמצעות גורמים שמחוץ לגיטו, כמו-כן היה הגיטו תלוי באופן מכריע בסיוע מצד הסביבה הלא-יהודית במה שנוגע לנשק, אימון, מודיעין, הצטרפות לתנועה הפארטיזאנית והתקשרות עם מוסדות ודעת הקהל בעולם החופשי.

ליהדות פולין היו רק קשרים שטחיים ורופפים עם הסביבה הפולנית. האנשים שקיימו אתם קשרים תקינים על בסיס ציבורי ורעיוני, עזבו את פולין בראשית המלחמה, או נטשו מזמן את הגיטו. רק מועטים מבין אנשי ה"בונד" והקומוניסטים המשיכו במגע ומשא עם חבריהם לרעיון, הפולנים. לתנועות הנוער היו ידידים נאמנים ספורים מקרב תנועת הצופים הפולנית,

³⁰ צבי א. בראון ודב לוויין, *תולדותיה של מחותרת, יד-ושם, תשכ"ב עמ' 352-355*.

אולם הם חסרו את המגע עם המוקדים המרכזיים של המחתרת הפולנית. א.ק. (Armia Krajowa).

המחתרת הפולנית המקיפה, מאורגנת היטב ומזויינת כראוי, הייתה כפופה לממשלת הגולים הפולנים בלונדון ולשלוחותיה בתחום הכיבוש. מחתרת זו, שבראשה עמדו קצינים ועסקנים בכירים של המשטר הטרומ-מלחמתי, הייתה ספוגה שנאת-ישראל. לדידם של אנשי ה-א.ק., לא היו היהודים מסוגלים להיאבק, וצינורות קשר עם יהודים רק מסכנים את המחתרת הפולנית. אין ספק שלא מועטים מקרב המחתרת הפולנית ראו ברצון את ההרג שמבצעים הגרמנים, ולא היה בדעתם להושיט עזרה לקורבנות. אמנם, לאחר הפעלת לחץ כבד, נתקבלו משלוחי נשק והדרכה מצד המחתרת הפולנית הרשמית, אך כמויות זעירות אלה של הנשק שנמסר היו בבחינת לעג לרש³¹. הפולנים ניצלו כנראה את אי-הבנתם וחוסר התמצאותם של היהודים, כדי למסור לידיהם אקדחים, נשק בלתי יעיל בתנאי קרבות רחוב.

המחתרת הקומוניסטית הייתה נכונה לסייע במידה גדולה יותר, ובניגוד ל-א.ק. הייתה מעוניינת במאבק מייד ומתמיד עם הגרמנים. ברם, הקומוניסטים (פ.פ.ר. ו-א.ל.³²) הם עצמם התחבטו בחיפוש אחר נשק, והשפעתם ברחוב הפולני הייתה מועטה. לעזרתם היה ערך סמלי בעיקר, ורצונם הטוב הביא עידוד אך לא פתר מצוקה ממשית.

בתחומי ליטא לשעבר, היה יחס האוכלוסייה עויין עוד יותר מאשר בפולין. כאן גם לא הייתה קיימת תנועה לאומית אנטי-נאצית במחתרת, ורק נאמני הקומוניסטים המועטים קיימו ברית חשאית עם חבריהם היהודים. לעומת זאת, ניתן היה בתחומי ליטא לחדור ביתר קלות ליערות הרבים ולהצטרף ליחידות שתחת פיקוד פרטיזני סובייטי.

ד. גורם נוסף שבלם את פעולת תנועת ההתנגדות הייתה שיטת הרמייה של הנאצים. הרמייה והכזבים שהותאמו באורח ציני ומחושב לכל ישוב יהודי, כפפו את העמידה ומרטו את העצבים עד לבלתי נשוא. גם אם הצעירים היו מחוסנים בפני דרכי הרמייה השונות היה בכוחם של הנאצים להפתיע אף את קבוצות המורדים.

אירגוני הלחימה קבעו כי המרידות וההתנגדות המזויינת, הם תגובה שתופעל אך ורק עם פתיחת הגירוש ההמוני. בדרך כלל לא הייתה ההתנגדות המאורגנת פורצת בעת הגירוש הראשון, אלא בזמן הגירוש השני או השלישי. רק במועד מאוחר זה, הצליחו המורדים להתגבר באורח חלקי או באופן ניכר, על המכשולים. לאחר שהגיעו המורדים להיערכות מינימאלית והחליטו החלטה נחושה להילחם, היה עליהם לקבוע תוכנית ומועד ללחימה. בכל המקרים נקבע כי ההתנגדות תפרוץ נוכח ניסיון נוסף מצד הגרמנים לחדש את הגירוש. מצב של גירוש חייב התגוננות מצד היהודים. בעת הגירוש היו הגרמנים מתקהלים בשטח

³¹ מכתב מרדכי אנילויץ' מ-18 במרץ 1943, במרד הנצורים, עמ' 323-324.

³² Polska Partia Robotnicza; Armia Ludowa

המגורים של היהודים ובזמן גירוש חוזר או אחרון, היה סיכוי כלשהו למשוך את המוני היהודים ולהופכם בני-ברית לעניין הלחימה אולם קביעת מועד הגירוש כמועד ההתפרצות, עשתה את המורדים תלויים בתוכניות הנאצים. לא ניתן היה להשלים הכנות אחרונות, כי הגירוש בא והכריח את המורדים לצאת לקרב. ולמרות הכוננות המתמדת, הצליחו בכל זאת הנאצים להפתיע את הלוחמים ולהתחיל בגירוש בלי שהמורדים יעמדו על המצב³³. כל אלה הכבידו על הליכוד של כוחות הלוחמים, על הכנה והצטיידות מספיקות וכן על עריכת התקוממות במועדים מוקדמים יותר.

.ד

עלינו לנסות להשיב על השאלה, האם הציבור שנא את היודנראט והתרחק ממנו, קיבל באהדה את רעיון הלחימה ומיבצעי הלוחמים והזדהה אתם. האמת היא, שהציבור היהודי במרבית הגיטאות, לא הבין ולא קיבל את הדרך ואת מסקנת הלוחמים. מאז ומתמיד היה מאבק המשועבדים במחתרת דרך של מועטים ונבחרים. בתקופת ביצוע "הפתרון הסופי" היה הציבור היהודי בגיטאות פולין וליטא שרוי במצב של תשישות והתפרקות רבה. קדמה לשלב זה שרשרת של גזירות שרמסו את כבודו העצמי של הציבור, וימי רעב ומחלות קרעו לגזרים את המשפחה היהודית והולילו להרס פיזי והתמוטטות כללית. בשלב החיסול הפיזי ההמוני והמוחלט, היו כל מחשבותיו ומעיינותיו של הציבור נתונים לסיפוק הצרכים הפיזיולוגיים לטווח של שעה או יום, והגדילו את המבוכה השמועות הסותרות ושיטות הרמייה המחושבות של הנאצים. אין תימה איפוא שההמונים האלה, מסוגרים ומופקרים על-ידי העולם, לא היו מסוגלים לאמץ לעצמם דרך לחימה שהיא נטולה לכאורה כל הגיון וסיכוי מעשי, וכל מהותה – קריאת תגר של אדם שאינו נכנע, ושידור אות חיים גאה לעבר החיים. על מנת להגיע לגיבוש הכרעה פנימית מעין זו, זקוק אדם, הן לעוז מחשבה ונפש והן לתחושת שותפות עם אנשים אחרים, נושאי שאיפה זהה. לכן, המרחק שהפריד בין איש הגיטו הרגיל והלוחם שצמח ממסגרות מחתרטיות קודמות, היה רב. בוויילנא חובר הכרוז הראשון הקורא להתנגדות וללחימה, אך באותה וילנא עצמה, הוסגר, ולא בלי לחץ המוני הגיטו, מפקד המורדים – איציק ויטנברג. ייתכן כי החיוניות המרשימה העיקרית של התנועות והאירגונים הלוחמים, גלומה דווקא בכך שלמרות הכל, היו הם מסוגלים עדיין לחשוב ולפעול לפי קריטריונים לאומיים וחברתיים מקובלים ובריאים.

³³ הגירוש שנערך ב-18 ביאנואר 1943 הצליח להפתיע את הגיטו, ואולי הגירוש בביאליסטוק בא רק ימים ספורים לאחר התלכדות כוחות במחתרות השונות בגיטו ובטרם שהיה לכוחות אלו הזמן להיערך כראוי.

ואמנם היו התקוממויות בביאליסטוק, בוויילנא, בצ'נסטוכוב, בזאגלמביה. לחם קומץ אנשים וההמונים לא הצטרפו אליהם. לימים, סיפר אבא קובנר: "ומי כמונו ראה את וילנא שלנו, כשאלפים בוחרים להישלח למחנה-הסגר ועוברים לפני המתרסים ומביטים אלינו ברחמים"³⁴. זעזוע מוחשי עד כאב מושמע בתיאור ה"אקציה" האחרונה ותחילת המרד בגיטו ביאליסטוק: "השעה שמונה. רצים שלנו מפוזרים בכל הגיטו, מקהילים אסיפות בחוצות הגדולים, מבארים ומשדלים: יהודים, אל תלכו מרצונכם. אין זו אוואקואציה ללובלין. הגרמנים משקרים כדרכם. כל יציאה מן הגיטו משמעה מיתה בתאי הגזים. התחבאו, הילחמו בכל הבא ליד! מחזרים החברים על קבוצות יהודים, אך הגל זורם, זורם בלי הרף... כנראה קלה יותר מיתה קצרה מחיי עינויים ארוכים. אכן, חיים בחור, בשקע של קיר, בצינורות הביוב, במערה, אולי יחשבו קללה, לעומת המוות המהיר, הגואל? אולי לא הבינו את חיי הבדידות של הורים המסתכלים בילדים רעבים ונמקים? חיים, חסרי תקווה ומוצא. מה בצע בחיים כאלה? אולי משום כך נהרו באותו בוקר המונים למיתה? וכי כיצד תסביר אותו בולמוס ריצה של אלפים ועשרות אלפים לרחוב יורוביצקא? לשווא עמדו חברינו במבואות הרחוב, לשווא חסמנו את שלושת הגשרים החוצים את "ביאלקה" המעופשת. לשווא השתדלנו להחזיר את היהודים לבתיהם. הם לא אבו לשמוע לנו, אטמו אוזניהם לקול קריאתנו. המצב החמיר. השעה שמונה. שוב מתאסף המטה (של האירגון) בפיוטרקובסקא. מעתה ברור: אנו, על לוחמינו ועמדותינו, נשארים איים בגיטו שומם ועזוב. מאחורינו אין עורף של המונים"³⁵.

בכל מקום נתונים היו הארגונים ותאי הלוחמים בוויכוח מר עם הציבור היהודי. מאידך גיסא, רבץ בכל מקום המשא הכבד של ההכנות, המירוץ הקדחתני עם מכונת התופת של הגרמנים, ומאמץ נואש כדי להספיק להיערך לפני בוא יחידות הגירוש. הארגון נאבק על הבכורה, על השליטה בגיטו, כי רק החדרת התודעה החושפת את האמת האכזרית בקרב הציבור, והתגברות על היסודות השליטים בגיטו, פילסו דרך למאבק מזוין ממשי. מרדכי טננבוים-תמרוף, מפקד ההתקוממות בגיטו ביאליסטוק, תיאר את המצב בשלב זה של ההתפתחות: "מאז [כלומר, מאז התחלת הרציחות ההמוניות] היו חיינו הכנה למוות. מאז – נהפכנו באופן אובייקטיבי, בלי רצון ואספיראציות מצדנו – למנהיגים של העם. עבודתנו – הפכה במטרותיה ובאופני הגשמתן – לעבודה ממשלתית בזעיר אנפין. מצד אחד- הגיטאות, מצד שני – העולם הגדול. היה צריך לדאוג לרדיו ולתחבורה, לזיון ולאיןפורמציה, לריגול ולכסף, לתעמולה ולהגנה, לפארטיזאנקה ולמו"מ פוליטי – ולעשות עניינים שמימינו לא עסקנו בהם ולא מצאנו בהם את רגלינו וידינו. מוכרחים היינו לעשות כל זה, ולא היה כוח זולתנו אשר יעשה זאת. נמצאנו במירוץ התחרות תמידי עם "הפרניכטוגנס-קומאנדו" [יחידת ההשמדה] של היטלר –

³⁴ אבא קובנר, "הנס בחדלון", דברים בכינוס נוער במודיעין, משמר, דצמבר 1945, הועתק בספר השומר הצעיר א'.

³⁵ חייקה גרוסמן, אנשי המחותרת – "מורשת" וספריית פועלים, 1965, עמ' 281.

מי יספיק ראשון, הנספיק אנו להתכונן במקום, למעשה הגדול האחרון שלנו, או שקודם תבוא ה"אקציה" ותמצא אותנו בלתי מוכנים?³⁶.

למרות העובדה שההמונים בגיטו לא הזדהו עם המסקנות ומטרות הלוחמים, הרי לא סיגלו לעצמם הלוחמים את דרך המחשבה האומרת כי נוכח קוצר הראות של רבים, רשאים הם להתעלם מגורל הגיטו, לפעול כבלתי תלויים במתרחש סביבם ולהעדיף דרכי לחימה שאינם בהכרח קשורים עם שטח הגיטו. באופן מוחשי הובלטה הדילמה בוויכוח שפקד את מרבית ריכוזי הלוחמים, ובייחוד את החבורות שהתלכדו בתחומי מזרח פולין וליטא, בקרבת יערות עבותים ומחנות פרטיזנים פעילים. בוארשה, לאחר שאמנם נעשה ניסיון כושל להעביר קבוצות חברים ליער, הוכרע כי המלחמה תיערך בגיטו, בתוך העם ולמענו, והגיטו, הוא היעד והוא הנותן טעם לקרב האחרון. הדים מוויכוח נוקב, מגיעים אלינו באמצעות דו"ח מאסיפה בקיבוץ של החלוץ בביאליסטוק (27 בפברואר 1943). הושמעו באסיפה זאת דעות שונות, רוב החברים היו סבורים כי יש להיאבק בגיטו, ולאחר הקרב לנסות להעתיק את המלחמה ליער. אחד החברים מגדיר דברים בבחירות: "לא נשאר למעננו איפוא, אלא דבר אחד, והוא – ארגון פעולת התנגדות קולקטיבית בגיטו בכל מחיר. לראות בגיטו את "מוסה דאג" שלנו, ולהוסיף פרק כבוד לביאליסטוק היהודית ולתנועה שלנו".

וילנא, קובנא, ביאליסטוק, היו מוקפות יערות נרחבים, ושירידי הלוחמים, וכן גרעיני המחותרת, פרצו ליערות על מנת להשתלב בתנועה הפרטיזנית. במקרים אחדים הוקמו יחידות פרטיזניות יהודיות. פה ושם אף המשיכו גרעינים של תנועות הנוער לקיים את בריתם ביער. מכל מקום, ראו עצמם חברי הארגונים הלוחמים ביער, כממשיכי המשימה שראשיתה בגיטאות, ומשמעותה – הנקמה היהודית³⁷.

ה.

נראה לי, כי ההתפתחויות בגיטו וארשה ומרד אפריל, מחייבים הבהרה יסודית ונפרדת. בוארשה השיגו תנועות הנוער את המטרה שלא עלה בידן להגיע אליה במקומות מרי אחרים. בוארשה פרצה התקוממות עממית-כללית, בה נשמרה האחריות העיקרית והמנהיגות המכרעת בידי האירגון היהודי הלוחם, אך מבחינת ההיקפים ומעגלי הנוטלים בו חלק אקטיווי ופאסיווי, יש לראות במרד זה, התקוממות של הגיטו כולו.

כיצד ומדוע התחולל הדבר הזה בוארשה? מ-22 ביולי 1942, במשך 44 יום, נמשכה ההגליה האכזרית מהגיטו. מ-350,000 יהודים, נותרו כ-60,000 בני אדם מיותמים, כורעים

³⁶ מ. טננבוים-תמרוף, כנ"ל, עמ' 99. בעניין זה דברים מפורטים בזכרונותיהם של אנשי תנועת "הנוער הציוני", חברי פ.פ.א. בוילנא. צרור העתקים בארכיון "מורשת".

³⁷ ראה בעניין זה פרקים בספרה של רוז'קה קורצ'ק (פרשת היער) להבות באפר, "מורשת" וספרית פועלים, 1965. עדויות חברי "הנוער הציוני" מ-פ.פ.א., כנ"ל.

מתוך עומס היסטורים והכלימות. ההתפכחות האכזרית, שבאה בתום הגירוש ההמוני, שיחררה את הזעקה שביטויה המובהק נמצא בכתביו של רינגלבלום: "...כאשר פסקו המצודים והחלו להגיע דו"חות רבים של עדי ראייה, על טבח ההמונים בטרבלינקה, באה התפכחות איומה. האוכלוסייה היהודית הבינה, שנעשה משגה מחריד בהיעדר גילוי התנגדות. הייתה סברה שאילו ביום בו הוכרזה האקציה בוארשה, היו כולם קמים כאיש אחד, מטף ועד זקן, ומזנקים על הגרמנים – בסכינים, במוטות, באתים, בקופצים; אילו היו שופכים על הגרמנים, האוקראינים, הלאטוויים ואנשי המשטרה היהודית, חומצת מלח, זפת חמה, רותחין וכו' – לא היו 350,000 איש נרצחים בטרבלינקה, ואפילו היו 50,000 מהם נורים למוות תוך כדי קרב ברחובות הבירה"³⁸. אמנם ספק אם סברה זו היה לה יסוד במציאות, אך היא מצביעה על הלך-רוח. הלך-רוח זה, לא הוליד פעולה אקטיווית בקרב ההמונים הנותרים, אך הוא יצר קרקע לפעולת הלוחמים ולתמורה העתידה. התמורה עצמה באה במרד ינואר 1943.

ב-18 בינואר הופתע הגיטו בוארשה על-ידי חדירת יחידות גרמניות לשם ביצוע גירוש חדש. ההפתעה היתה מוחלטת ואף לחלקי האירגון היהודי הלוחם, לא היתה השהות להיוועד ולקבוע טאקטיקה אחידה. אך גורם ההפתעה שהפעילו הפעם הגרמנים, לא היה רק לרועץ אלא הביא גם יתרון ללוחמים. את העובדה התמוהה לכאורה מסביר בדברי זיכרונותיו יצחק צוקרמן: "אילולא הפתיעונו הגרמנים, ואילו היינו יכולים לקרוא לישיבה דחופה של הוועד הלאומי (קואורדינאציה), ועד התיאום ב-18 בינואר, כשגיטו וארשה הוקף על-ידי ה-0.0.0., ולשאול את פי המועצה הפוליטית שלנו, לא היה קם מרד גיטו וארשה. קרה שאנשי "החלוץ" ופלוגות "החלוץ", הן של "דרור", בה השתתפו גם חברים מ"גורדוניה", והן של "השומר הצעיר", לא יכלו להתקשר אפילו ביניהן, אבל באותו יום, החליטו כל אחד בפני עצמו – "להילחם!"³⁹. בינואר ניהל מרדכי אנילויץ' את קרב הרחובות הראשון בוארשה, ובבתים אחדים בגיטו אירעו התנגשויות מזוינות.

ללחימת ינואר היתה כאמור, השפעה קובעת על יהודי הגיטו. השיירה שפוזרה על-ידי הקבוצה, בפיקודו של אנילויץ', סימלה שינוי רציני במהלך הגירוש. יתירה מזו, היריות הראשונות שנורו בגיטו, הניעו את הגרמנים לשנות מדרכם והתנהגותם. מעתה נזהרו, לא העזו לחדור למקומות מחבוא, והיהודי המתגונן הפתיע את הגרמנים עד מאוד. גירוש ינואר נמשך ארבעה ימים, והוצאו מהגיטו רק כמה אלפי יהודים, בעיני אנשי הגיטו, נתפרש גירוש ינואר כנסיגה גרמנית, אל מול תופעת ההגנה.

³⁸ עמנואל רינגלבלום, 'היחסים בין הפולנים והיהודים', "ילקוט מורשת", א', תשכ"ד.
³⁹ יצחק צוקרמן, רשימה ב-ספר *מלחמות הגיטאות*, כנ"ל, עמ' 113.

האוכלוסייה היהודית למדה את לקח ינואר. במשך החודשים המועטים שהפרידו בין ינואר לאפריל, צמח המרד. הושג נשק תמורת כסף. הכסף נשאב מהגיטו בדרך של תרומה מרצון וכפיית היטלים על עשירי הגיטו. פשוטי-עם עסקו אותה עת בהכנת בונקרים תת-קרקעיים. כתוצאה מניצחון סטאלינגראד וההצלחות בזירת החזית במזרח הקרוב, התעצמה התקווה, כי הניצחון על הנאצים קרוב לבוא. רבים נתפסו לאשליה שניתן לבלות את שארית המלחמה מתחת לפני האדמה, במחבוא הערוך היטב. הלוחמים לא התמכרו לאשליה זאת. בעצם, לא דאג הארגון להכנסת בונקרים משלו, כשם שלא עשה הכנות ליציאה ליערות בתום הקרב. מרדכי אנילויץ' חשש שכל ניסיון לסטות לעבר תכנון או מלאכה שעיקרם פנייה אל החיים או מחשבה על הצלה, עלולים לפגוע בכוננות בלתי מתפשרת של הלוחמים להילחם ולמות בקרב בגיטו.

בימי ינואר, נלמדו גם שיטות הקרב עליהן התבסס מרד אפריל. התקוממות ינואר נתאפשרה הודות לכיתות מחויילות ומוכנות לזניקה עם כל קריאה. רק לתנועות החלוציות היו קבוצות כאלה, המרוכזות בקולקטיוויזם. קבוצות אחרות של הארגון היהודי הלוחם – מטעם ה"בונד" והקומוניסטים – לא נטלו חלק במרד ינואר, כי לא עמד לרשותם הזמן הדרוש כדי לקבץ את אנשיהם ולהוליכם לפעולה.

הארגון היהודי הלוחם והאיגוד הצבאי היהודי מיסודם של אנשי "בית"ר" וחוגים אחרים, ניצלו בקדחת את החודשים עד אפריל. הגיטו התחלק לגזרות. על פני עליות הגג נקבע מסלול חשאי. עובד תכנון של לחימה בהתאם למבנה הגיטו, נקבעו שיטות ארגון ופיקוד. ומחוץ לארגונים הכלליים שהגיעו לתיאום ביניהם, צצו קבוצות ספונטאניות חמושות בחלקן, שבדעתן היה לחפש קשר אל הארגון היהודי הלוחם, או להלחם על דעת עצמן. האוכלוסייה, כולה, כמעט ללא יוצא מן הכלל, הכינה מחבואים בתחבולות רבות, מתוך החלטה נחושה לא להתפתות עוד ולא להילכד בידי הנאצים.

פתיחת הגירוש הסופי ב-19 לאפריל 1943, היו גם אות להתחלת המרד. הגיטו כולו היה שותף למרד. הלוחמים ניצבו בעמדותיהם והקבילו את האוייב בנשק חם, ואילו המוני אנשי הגיטו, התבצרו בבונקרים והפגינו בכך התנגדות פאסיווית נחרצת. שבועות נאלצו הנאצים, לאחר סיום הקרב הפתוח ברחובות הגיטו, להתמיד בקרב העקשני של כיבוש הבונקרים שמתחת לפני האדמה.

ולסיכום: נכון הוא, שתנועות הנוער לא הצביעו על מוצא מהמשבר הטראגי בו נתונה הייתה היהדות בתקופה ההיא. כיום, אנו החכמים, יודעים ומבינים כי מוצא כזה לא היה קיים. כל אלה שפסקו הלכות והבטיחו הבטחות, היו קורבנות של אשליה שלא מדעת או מוליכי שולל מדעת. תנועות הנוער השכילו להבין ולהכיר במציאות המחרידה ללא תקדים, מוקדם מכל האחרים, והעזו להוציא מסקנות המתחייבות מכך. לתנועות הנוער היו כלים ארגוניים וחומר

אנושי שצמח וטופח בתאים החינוכיים והיה מתאים למשימה המיוחדת והקשה ביותר. גדולת המעשה ומשקלו, ניתן להעריך אל נכון, רק על רקע המציאות של הזמן והמקום.

מקור: העמידה היהודית בתקופת השואה, יד ושם, ירושלים, 1968 עמ' 206-224.